

## СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ НОВОЇ СІЧІ

*Аналіз праць сучасних дослідників історії Нової Січі показав, що вивченню піддані такі аспекти: соціально-економічне життя, церковний устрій, паспортна система, митна справа, військова служба, політичні відносини з Росією та іншими державами. Сучасна українська історична думка у вивченні історії Нової Січі привертає увагу цікавим концептуальним мисленням, свіжою фактологією, досить вичерпною інформацією.*

**Ключові слова:** історіографія, Нова Січ, соціально-економічне життя, церковний устрій, митна справа, військова служба.

*Анализ работ современных исследователей истории Новой Сечи показал, что изучению подверглись такие аспекты: социально-экономическая жизнь, церковное устройство, паспортная система, таможенное дело, военная служба, политические отношения с Россией и другими странами. Современная украинская историческая мысль в изучении истории Новой Сечи привлекает внимание интересным концептуальным мышлением, свежей фактологией, достаточно исчерпывающей информацией.*

**Ключевые слова:** историография, Новая Сечь, социально-экономическая жизнь, церковное устройство, таможенное дело, военная служба.

*The analysis of works of modern researchers of a history New Sich has shown, that to studying such aspects have undergone: a social and economic life, the church mode, passport system, customs business, military service, political relations with Russia and other countries. The modern Ukrainian historical idea in studying a history New Sich draws attention interesting conceptual thinking, fresh facts, enough the exhaustive information.*

**Key words:** a historiography New Sich, a social and economic life, the church mode, customs business, military service.

Запорозьке козацтво є одним із найяскравіших феноменів вітчизняної історії. Це національний символ українського народу, уособлення української нації. Майже триста років козацтво було рушійною силою поступу України і вкарбувало значний слід у визвольні змагання, оборону від зовнішніх ворогів, розбудову держави, культурний процес. Історія козацтва є однією з провідних проблем української історіографії, вона потребує систематичного та глибокого вивчення. Практично всі періоди козацької доби здобули висвітлення в працях науковців різних поколінь. Певний внесок цими дослідженнями здійснено у вивчення історії Нової Запорозької Січі – останньої Січі в українських землях. Чимало науковців звертались до цього періоду козащини: в дореволюційний період, значно менше – в радянські часи. В сучасній історичній науці цей аспект посідає чільне місце.

Історіографічні аспекти зазначеної проблеми представлені в цілому ряді праць. Це серед них роботи О. Апанович «Архів Коша Запорозької Січі», Я. Калакури «Українська історіографія», М. Литвиненко «Джерела історії України XVIII ст.», М. Марченко «Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.)», а також колективні дослідження «Українська історіографія на зламі XX-XXI ст., здобутки, проблеми», «Історія українського козацтва» [1-6]. У цих роботах висвітлені окремі питання історіографії історії Нової Січі, які стосуються ліквідації Січі, українсько-російських відносин, економічного життя, обмеження прав і вольностей козацтва російським царатом. Вичерпну інформацію про долю Архіву Коша Запорозького, про унікальні багатства документальних даних, про його значення для вивчення історії України XVIII ст. подано у роботі О.М. Апанович, яка зазначає, що

рівень діловодства, статистичної служби Запоріжжя були для того часу винятковим явищем і це свідчить «про певну досконалість системи правління Коша Запорозької Січі» [7]. Водночас повного історіографічного дослідження історії Нової Січі до цих пір не існує.

Тому метою даного дослідження є аналіз праць сучасних науковців, присвячених історії Нової Січі. Джерелами статті послужили праці сучасних авторів (монографії, статті, автореферати дисертацій), а також документи архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Козацтву в останні роки його існування присвятили свої праці чимало сучасних науковців: Ю. Мицик, В. Брехуненко, В. Смолій, А. Сас, В. Горобець, О. Струкевич, В. Пірко та інші. Багато молодих науковців звертаються до цієї тематики: Г. Шпитальов, І. Лиман, К. Лашенко, О. Ліцосва, П. Александров. Історіографічний аналіз праць вищезазначених науковців дозволяє зробити висновок, що тематика досліджень історії Нової Січі різноманітна: географія, природне середовище Вольностей Війська Запорозького, економічне життя козаків, митна справа, церковний устрій, паспортна система, військова служба, українсько-російські відносини і роль козацтва в цих відносинах, наступ царату на землі козаків, остаточне знищення гетьманства, руйнування Січі у 1775 р. І це далеко не повний перелік тем, що перебувають у полі зору науковців.

Історія Нової Січі охоплює порівняно короткий період – з 1734 до 1775 р. – та сповнена важливими подіями соціально-економічного й політичного характеру. Існування Нової Січі співпало зі значним загостренням соціальної боротьби, наступом колоніальної політики царату на Запоріжжя, скасуванням Гетьманщини і врешті-решт у 1775 р. і самої Запорозької Січі. Акцентуючи увагу на документалізації історичних досліджень, послідовному дотриманні принципів історизму та наукової об'єктивності, критичному переосмисленні попереднього досвіду, уникненні політичної заангажованості та ідеологічної упередженості історики різних течій, наукових шкіл, політичних уподобань консолідують свої зусилля в розробці тематики досліджень історії Нової Січі. Всіх їх об'єднала ідея: формування своєрідної соборності національної історичної думки. Свої дослідження вони базують на ґрунті фактів, документів, достовірних джерел, сприяючи збагаченню, творчому розвитку джерелознавчої теорії, практики. Завдяки доступу до набутоків європейської та світової наукової думки науковці мають всі підстави для комплексного, ґрунтового і об'єктивного висвітлення тематики козацької доби в останній період. Сьогодні ця тематика переживає черговий сплеск зацікавлення з боку науковців-істориків. І слід зазначити, виключається одноманітність висвітлення питання, монополія якоїсь однієї методології, не заперечується розмаїття наукових шкіл, наукових дискусій,

плюралізму поглядів на історію України XVIII ст.

З 90-х рр. XX ст. історія України XVII-XVIII ст. перетворилася на об'єкт особливої уваги вітчизняних істориків. У цей час перевидано низку досліджень відомих українських дореволюційних істориків: Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, А. Скальковського, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, О. Кащенко та інших, що дає можливість відновити і переосмислити напрацьоване в минулому. Побачили світ праці репресованих вітчизняних істориків, які роками перебували у спецсховищах, стали доступними твори зарубіжних істориків, на які було накладено табу, налагоджено творчий діалог з істориками діаспори. Все це дало можливість сучасним науковцям із висоти XXI ст. здійснити спробу ще раз перегорнути сторінки героїчної і трагічної козацької минувшини, щоб знайти свої відповіді, але водночас повністю не опановані питання відносно ролі козацтва в історії України та Європи.

У цьому контексті слід згадати здобутки історика нової генерації, фахівця з історії козацько-гетьманської доби В. Смолія. Впродовж тривалого часу науковець досліджує різні аспекти існування козацтва. Підсумок – низка робіт, серед яких заслуговує на увагу «Феномен українського козацтва в загально історичному контексті». Дослідник доводить, що на тлі соціально-економічних реалій – неухильного зростання різних форм землеволодіння і посилення соціального гноблення рядових козаків, селян – розвивалося політичне життя Січі. Науковець проводить дуже цінну думку, що «Січ могла вижити й забезпечити собі нормальне функціонування лише за однією умовою – відносною внутрішньої стабільності та громадського миру» [8]. Та у XVIII ст., в період існування Нової Січі, не було стабільності і громадського миру, як наслідок – наявність гострих соціальних конфліктів в середовищі січової громади, що неминуче призвело до розвалу Січі, її ослаблення, до перетворення її на легку здобич царату. В. Смолій ґрунтовно досліджує проблему – роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства і робить висновок: козацтво не минуло і не могло минути безслідно в історії українського народу. У статті «Українська козацька держава» [9] В.А. Смолій намагається знайти відповідь на питання: чи мала козацька республіка перспективи для свого розвитку? Науковець доводить – ні, не мала. Логіка історичного процесу полягала в тому, що в складі абсолютистської монархічної Росії Українська держава з її республікансько-демократичною формою правління була позбавлена перспективи незалежного існування й рано чи пізно мала розчинитися в загальноімперських органах правління. Так воно і сталося.

Українсько-російські відносини, стосунки між Російською імперією та народом України і

козацтвом в тому числі, досліджували В. Горобець і О. Струкевич у роботі «Українсько-російські політичні відносини (XVII-XVIII ст.)» [10]. Науковці намагаються довести, що починаючи з другої половини XVII ст. і особливо у XVIII ст., домінантою у політиці Росії щодо України була політика поглинання української державності імперськими структурами. Автори детально відображають «нейтралізацію» козацтва, як суб'єкта української політики, що втратило свою історичну роль вагової верстви, на яку спиралася Українська держава. Негативні наслідки відносин Росії стосовно України, і Запоріжжя зокрема, констатує В. Пірко. На основі фактичного матеріалу автор простежує ретроспективу наступу царату на землі Війська Запорозького з метою посилення нагляду над Запоріжжям. «Під виглядом зміцнення своїх південних кордонів царський уряд на землях Запорозької Січі зводив окремі фортеці, цілі укріпленні лінії, селища військово-землеробські поселення, посилював контроль над Війском Запорозьким і все більше втручався в його внутрішні справи» [11]. Певну інформацію стосовно українсько-російських відносин у XVIII ст. можна запозичити у канадського професора Зенона Когута, який в роботі «Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760-1830» аналізує ці відносини і робить висновок: Росія і Україна з її Запоріжжям, козацтвом – це дві різні політичні системи [12]. Конфлікт між цими системами був неминучий – козацька республіка не могла співіснувати з російською автократією. Книга З. Когута фактично і є історією цього конфлікту, з особливою увагою до його заключних, найдраматичніших сторінок. Дослідження зосереджене на трьох принципових питаннях. По-перше, походження, історичне обґрунтування та втілення російської політики щодо України та інших автономних регіонів. По-друге, реакція українського суспільства на імперську інтеграцію. По-третє, успішність цього процесу і його вплив на імперію і на українське суспільство.

Та є й альтернативна думка відносно стосунків України з Росією у XVIII ст. З цього приводу є необхідність зупинитися на роботі Є. Ситника, який розробив теорію етно-економічного симбіозу Запорозької Січі (Нової) з північним сусідом – Росією. За його теорією, між Російською імперією та Січчю існувала особлива форма взаємокорисного співіснування: запорожці надавали свою військову допомогу імперії для захисту її південних кордонів від татар, а отримували від Росії необхідні продукти і речі (зброю, наприклад) для життя. Симбіоз скріплювався спільною релігією [13].

Заперечливою відносно теорії Є. Ситника про симбіоз Росії і Запоріжжя можна вважати роботу О. Мірущенка «Економічний розвиток війська Запорозького у роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр.» [14]. Дослідник на основі

фактичного матеріалу доводить, що запорізька економіка могла розвиватись автономно, забезпечуючи себе майже всім необхідним для існування і, навіть, вела активну торгівлю із Росією, Туреччиною, Гетьманщиною, Слобожанщиною. Нова Січ, на думку автора, економічно не залежала від Росії, що стало однією з причин її знищення. Існування різних точок зору на те чи інше питання ще раз підтверджує той факт, що на сучасному етапі виключається одноманітність висвітлення питання, а запроваджується плюралізм поглядів, що мають право на існування.

Ряд молодих науковців, досліджуючи історію Нової Січі, піднімають теми, які у вітчизняній історіографії не були достатньо розроблені. З цього приводу викликає зацікавлення дослідження Г. Шпитальнової. Об'єктом її дисертації стала військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр. [15]. Із сучасних теоретико-методологічних позицій визначено місце Війська Запорозького у складі збройних сил Російської імперії. Застосовуючи історико-порівняльний метод, Г. Шпитальова порівнює участь козаків у цих двох війнах. У 1735-1739 рр. знання запорожцями театру війни, мови і військових звичаїв супротивника було запорукою успішних дій росіян і російські генералітет покладався саме на досвід запорожців. Впродовж 1768-1774 рр. похідний Кіш запорожців не був головною силою російської армії, а займав другорядні ділянки фронту, їх участь у війні була зведена до мінімуму. Козацтво вже не відігравало значної ролі у бойових діях Росії. І імператриця вирішила, що без нього можна й обійтися взагалі. Це стало першопричиною скасування козацтва, – запевняє дослідник. У другій половині XVII ст. козаки тісно взаємодіяли з військами Російської імперії нерегулярними за своєю природою. А у XVIII ст. козаки самі стали складовою регулярної армії. Безумовно, у порівнянні з регулярними частинами козацтво програвало, втрачало свою значимість. Тепер козацькою армією рухав, швидше, «обов'язок», ніж честь внаслідок недовіри до росіян. А ще активізувався процес «оселення» козацтва, коли на перший план виступає господарська діяльність. Цю проблему – еволюцію свідомості козацтва від лицарського світосприймання до сприйняття себе, передусім, як «людей праці», зміну ставлення козаків до військового обов'язку та війни на боці Росії – досліджує О. Репан [16]. Матеріали, що стосуються цієї проблеми, зібрані і представлені якнайкраще. До дослідження залучені джерела і література, пов'язані з таким колом питань: статус різних категорій козацтва, їхня участь у бойових діях, ротація кадрів, боєздатність козацтва, мобілізаційні можливості, похідний табір, стосунки з російськими офіцерами тощо.

Духовне життя на землях Запоріжжя, церковне будівництво, церковна обрядовість та звичаї козацтва, ставлення запорожців до

духовних осіб, представників інших релігійних конфесій – усі ці питання вперше були досліджені І. Лиманом [17]. Актуальність його дисертаційного дослідження «Церковний устрій Запорозьких Вольностей 1734-1775р.» полягає в тому, що впорядкування церковного устрою і збереження своєї самобутності віросприймання було консолідуючою основою козацького життя, що врешті-решт необхідно і сьогодні українській державі.

Митна справа запорожців, паспортна система Нової Січі – ці питання також були досліджені сучасними науковцями. О. Ліцоева у роботі «Митна справа Гетьманщини у другій половині XVII-XVIIIст.» з'ясує наслідки для митної справи козаччини реформа, здійсненої Росією в 1753-1757 рр. Автор доводить, що її наслідком для України стало знищення її митної системи. Скасування митної справи мало вкрай негативні наслідки у економічному становищі Запоріжжя, та й в політичному теж. Це був ще один крок на шляху до повної ліквідації автономії і це «поклато початок процесу інкорпорації України до складу Росії» [18]. Загальну систему нагляду за населенням за допомогою паспортів, що було важливим елементом в устрої Нової Січі, досліджує С. Плещкий у статті «Паспортна система Нової Січі 1734-1775 р.» [19]. Це перша і єдина робота в українській історіографії з вивчення паспортної системи козаччини. Науковцем доведено, що тривалий час паспорт як елемент системи нагляду за населенням та його пересуванням не був характерним явищем Запорозької Січі. Почалося це з Олешківської Січі з метою контролю за пересуваннями козаків. Після переходу запорожців під владу Російської імперії в 1734 р. їм прийшлося пристосуватися до імперського державного організму із його жорстким паспортним режимом. Це значно ускладнювало життя козаків, створювало певні незручності. Це був тиск на демократичний устрій Нової Січі.

Політичне життя України мало великий вплив на дуже важливий фактор – Запорозьку Січ, яка не залишала поза увагою жодної сфери життя. Важко переоцінити вклад Січі у державотворення українського народу, розвиток культури, організацію та підтримку братств. Ці питання також були вивчені сучасними науковцями. Слід назвати праці А. Саса «Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва», В. Боечка «Козацтво і розквіт державотворчих процесів та національної ідеї», О. Путра «Становлення козацтва Лівобережної України у другій половині XVIII ст.», В. Степанкова «Українське козацтво і формування національної держави на Україні» [20-23]. Ці та ряд інших робіт мають загальнотеоретичний характер, підтверджуючи тези про те, що Січ становила собою один із важливих станів у процесі формування української державності. Конкретно питання про з'ясування ролі Нової Січі в цьому процесі не досліджується, залишається поза увагою вчених.

Сучасні дослідники історії Нової Січі концентрують свою увагу на такому хвилюючому для українського народу питанні: які були передумови ліквідації Запорозької Січі? Слід зауважити, що українська історіографія у вивченні цього питання досягла певного рівня, відповідних успіхів і може, з огляду на це питання, дискутувати з російськими істориками, які мають на це питання свій погляд. Важливою є робота О. Реєнта «Українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі» [24]. Автор показав, що в процесі творення унітарної держави царизм «збирав» землі, які вважав «исконно русскими». Прагнення розбудувати сильну, впливову імперію спонукало російський царизм поборювати автономізм підкорених народів, ліквідувати соціально-економічні регіональні права, не рахуватися з їхніми відмінностями. Стрижневою лінією процесу поглинання українських земель, зокрема Запоріжжя, Росією було знищення, поступова ліквідація всіх атрибутів суверенності. З цією метою царизм застосовував усі заходи. Знищення Гетьманщини та заснування другої Малоросійської колегії – ці події наближали Запоріжжя до кінця його існування. О. Струкевич доводить це дуже впевнено у статті «Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії» [25]. Для розгляду цієї проблеми науковець аналізує історичний документ – «Прошення Малоросійського шляхетства». Вивчення змісту документа дало можливість глибше обґрунтувати зроблений висновок: значна частина козацької старшини була відірвана від народу і, як наслідок цього, державно-автономістський рух українського народу був приречений на поразку. Прагнення старшини до збагачення призвело до непорозуміння її з народними масами. Безумовно, однією з причин ліквідації Запорозької Січі була участь козаків у різного роду соціальних протестах, особливо гайдамаччині. Цією думкою проникнута стаття О. Гуржія «Останні «лицарі свободи» [26]. Загострення соціальних суперечностей було основною причиною таких виступів. Науковець наводить приклади, які спонукали козацтво, посполитих протестувати проти існуючої дійсності: зростання та зміцнення старшинської земельної власності, обмеження прав рядового козацтва, примусове використання безплатної козацької праці у старшинських маєтках. Усе це погіршувало становище козацького стану. Не маючи змоги за власний кошт відбувати військову службу, значна частина козаків змушена була виписуватися з козацького стану і займатися заробітчанням, промислами. Інша ж частина поповнювала лави «бунтарів», повстанців, месників, організовуючи масові вибухи проти соціального гноблення. Імператрицю такий стан речей турбував. Різного роду виступи козаків, їх участь у селянсько-козацьких війнах проти можновладців закріпили рішення Катерини II ліквідувати Запорозьку Січ.

Звівши нанівець політичну автономію Гетьманщини, Росія спрямувала свою енергію на ліквідацію запорозької Січі. Імперські урядовці не могли примиритися з демократичними традиціями, самостійністю, незалежністю Січі. Зруйнування російськими військами Січі 4 липня 1775 р. – одна з найтрагічніших подій в історії України. Про цю подію написано чимало, але заслуговує особливої уваги низка статей, серед яких, зокрема праці П. Александрова «Військова операція зруйнування Запорозької Січі», «Зруйнування Запорозької Січі», «Зруйнування Запорозької Січі: погляд сучасників», «Зруйнування Запорозької Січі і позиція французької дипломатії» [27-30]. У даних статтях підготовка та здійснення російським урядом ліквідації носія української державності – Запорозької Січі висвітлюється на основі невідомих досі матеріалів. Знайдені автором документи, більшість з яких зберігаються в російських архівах, дозволяють повніше висвітлити цю подію, уточнити деякі аспекти операції. Науковець на підставі фактів уточнює, що ініціатором скасування Запорозької Січі була імператриця Катерина II, новоросійський генерал-губернатор Г. Потьомкін та президент другої Малоросійської колегії граф П. Румянцев. Вражають статистичні дані, які наводить автор. Так, для здійснення військової операції по знищенню Нової Січі російський уряд зібрав величезні сили, їх основу склали добре навчені частини російської армії – 31 полк і 37 ескадронів. Загальна кількість військ, спрямованих на захоплення запорозьких Вольностей, сягала 65 тис. осіб. Таємно, ретельно спланувавши військову операцію для знищення Запорожжя, використовуючи

раптовість нападу, значну перевагу в людях та артилерії, російські війська досить швидко (з 25 травня до 8 червня 1775 р.) оволоділи запорозькою територією.

Отже, сучасні науковці, досліджуючи історію Нової Січі, аргументовано підходять до вивчення цього питання. Можна стверджувати, що українська історична думка у вивченні історії Нової Січі досягла певного рівня, успіху, повертає до себе цікавим концептуальним мисленням, свіжою фактологічною, оригінальною за стильовим аспектом і досить вичерпною інформацією. Спірні питання намагаються осмислювати у контексті того часу, неупереджено, толерантно відносно оцінок складних історичних подій, явищ. Безумовно, розглянуті роботи не вичерпують усього розмаїття питань, пов'язаних з історією Нової Січі, та все ж більш-менш детально, об'єктивно і ґрунтовно її висвітлюють. Хоча залишається велика кількість питань, які ще чекають свого науковця, а саме: економічні передумови ліквідації Нової Січі, місце та роль її в процесі освоєння Півдня України; чи існував між Запорозькою Січчю та Російською імперією взаємовигідний симбіоз чи це лише поглинання російським царатом нових земель. Українська історіографія донині не має особливих досягнень у визначенні місця і ролі саме Нової Січі в історії українського народу. Це питання є маловивченим. Більшість дослідників козаччини дають загальний аналіз козацької доби, її ролі, значення в історії України і не торкаються конкретно історії Нової Січі. Є надія, що в майбутньому це питання не залишиться поза увагою істориків і буде з'ясована роль Нової Січі у вітчизняній історії.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. – 1998. – № 6. – С. 13-27.
2. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – С. 155-457.
3. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – 202 с.
4. Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 213 с.
5. Історія Українського козацтва. В 2-х т. – К., 2006. – 369 с.
6. Українська історіографія на зламі XX-XXI ст., здобутки, проблеми / Ред. Л. Зашкільняк. – Львів: Вид-во нац.ун-ту ім. І. Франко, 2004. – 392 с.
7. Апанович О.М. Архів Коша Запорозької Січі. – С. 18.
8. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загально історичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 66.
9. Смолій В.А. Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – № 4 – С. 5-15.
10. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, стани // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22-43.
11. Пірко В.О. Наступ царату на землі Війська Запорозького // Схід. – 1998. – № 3. – С. 50.
12. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основа, 1996. – 317 с.
13. Ситник Є. Майбутнє об'єднаної Європи в світі теорії етно-економічних симбіозів. – Донецьк: Б.в., 2005. – 72 с.
14. Мірущенко О. Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. // Київська старовина. – 2005. – № 3-4. – С. 128-142.
15. Шпитальова Г.Г. Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.
16. Репан О.А. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 21 с.

17. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вільностей (1734-1775 рр.): Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1996. – 21 с.
18. Ліцовева О.В. Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII-XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 18 с.
19. Плецкий С.Ф. Паспортна система Нової Січі (1734-1775рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 24-35.
20. Сас А. Політична свідомість та соціокультурні орієнтації козацтва // Історія України. – 1999. – № 25-26. – С. 2-4.
21. Боечко В. Козацтво і розквіт державотворчих процесів та національної ідеї // Історія України. – 1999. – № 12. – С. 27-29.
22. Путро О.І. Становлення козацтва Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 27-29.
23. Степанков В. Українське козацтво і формування національної держави в Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 22-24.
24. Реснт О. Українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі // Історія України. – 2003. – № 48. – С. 8-10.
25. Струкевич О.К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 88-92.
26. Гуржій О.І. Останні «лицарі свободи» // Історія України. – 2000. – № 15. – С. 7-9.
27. Александров П. Військова операція зруйнування Запорозької Січі // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 45-49.
28. Александров П. Зруйнування Запорозької Січі // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 115-121.
29. Александров П. Зруйнування запорозької Січі: погляд сучасників // Розбудова держави. – 1997. – № 5. – С. 46-48.
30. Александров П. Зруйнування Запорозької Січі і позиція французької дипломатії // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 73-77.

Рецензенти: д.і.н., проф. Н.Р. Темірова;  
д.і.н., проф. Г.Г. Черних.

© Колодчук Діна Валеріївна, 2009

Надійшла до редколегії 25.06.2009 р.